

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת שמות, תשס"ז
מספר 686

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הנילוס שהחזיר מתנה

שאלה מרתקת היא כיצד צמחו מנהגי קריאת השם בהלכה ובמנהג היהודי. השאלה נוגעת לקריאת השם עצמו: ממתן הילד או הילדה מקבלים את שמם, כיצד הדבר נעשה ועל ידי מי, ומהם תוכני השמות.

כבר בזמן הגאונים אנו מוצאים עדות למנהג הנהוג עד היום ששמו של הבן ניתן לו בעת ברית המילה. מאז אנו מוצאים את המשפט "ויקרא שמו בישראל" בברכה שלאחר המילה.¹ נוהג זה שנתקבל בכל קהילות ישראל מעלה עד היום כמה שאלות הלכתיות, בייחוד כשהמילה נדחית מחמת פגות או מחלה ממושכת.² לעומת זאת, בעניין מועד מתן השם לבנות אנו מוצאים עד היום חילופי מנהגים. יש המעניקים לבת את שמה מיד לאחר הלידה, יש בעת העלייה לתורה בימים שלאחר הלידה, כנהוג בקהילות האשכנזים, ויש בעת טקס "זכר הבת" הנהוג בקהילות הספרדים.

את המקור והטעם למנהג ששמו של הבן ניתן לו בעת המילה מצאו הראשונים בעובדה ששמו של אברם שונה ל'אברהם' מיד לאחר שנימול.³ מקור אחר שעליו לכאורה אפשר לסמוך את הדברים הוא בפרקי דרבי אליעזר, הדן בלידתו של משה, שעלה מסופר בפרשתנו (פרקי דרבי אליעזר (היגר) – "חורב" פרק מז):
רבי אומר ראו אבותיו של משה את הנער תארו כמלאך א-להים ומלו אותו לשמנה ימים וקראו את שמו יקותיאל, ר' שמעון אומר 'טוב' קראו אותו, שנאמר 'ותרא אותו כי טוב הוא'.

על פי הנאמר במדרש, שמו של משה ניתן לו לאחר מילתו, ובוזה נראה שהמדרש משקף את הנוהג המקובל בזמן היווצרותו של מדרש זה, אולם זהו בהחלט עוד מקור המעיד על מנהג זה. ברם התבוננות בפשוטו של מקרא בפרשה זו ובמקומות אחרים שיובאו להלן מעלה שבאותם ימים העניקו את השמות לילדים בעת הלידה, פעמים על ידי האב ופעמים על ידי האם. בסיפור הלידה המופיע בפרשתנו נתינת השם נעדרת והיא מובאת לאחר מכן (ב:ט-י):

וַתֹּאמֶר לָהּ בַת פְּרֹעֶה הֲלִיכִי אֶת הַיֶּלֶד הַזֶּה וְהִינְקִהוּ לִי וְאֲנִי אֶתֵּן אֹתוֹ שְׂכָרָךְ וַתִּקַּח הָאִשָּׁה הַיֶּלֶד וַתְּנִיקֵהוּ. וַיִּגְדַּל הַיֶּלֶד וַתְּבֹאֵהוּ לְבַת פְּרֹעֶה וַיְהִי לָהּ לְבֵן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה וַתֹּאמֶר כִּי מִן הַיָּמִים מְשִׁיתָהוּ.

התבוננות בפסוקים מעלה מיד את הקושי שהמדרש הנ"ל מבקש להתמודד איתו. על פי המקראות, שמו של משה ניתן לו רק על ידי בת פרעה. אפשר לשער שבערך שלוש שנים עברו מן הרגע שבו הציעה אחות משה לבת פרעה את שירותיה של מינקת מן העבריות, ועד לרגע בו הוחזר משה לבת פרעה ואז קיבל את שמו משה. ואם כן, מיד עולה השאלה: הייתכן שבמשך אותן שלוש שנים שבהן חי משה בגטו היהודי של ארץ גושן, התרוצץ בסמטאות ושיחק עם אחיו ועם אחותו, היה חסר שם? כיצד קראו לו הוריו? גם ללא דברי המדרש ברור שלמשה היה שם אחר קודם שקיבל את שמו המצרי מבת פרעה, אולם התורה הולכת בעקבות בת פרעה ומעלימה את שמו העברי של משה מן הזיכרון האישי של משה ומן הזיכרון הלאומי, ומנציחה רק את שמו המצרי.⁴ כך נוצר מצב הפוך למציאות כפי שחז"ל הבינו אותה, ולפיה בני ישראל במצרים לא שינו את שמם ושמו על זהותם היהודית.⁵

¹ המקור לברכות המילה הוא בבלי, שבת קלז ע"ב, ושם משפט זה אינו מצוי אך אנו מוצאים אותו לראשונה בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, פיסקה קמ"ה; סידור רס"ג, מהד' אסף, עמ' צ"ט. עיינו עוד: סידור רש"י, מהד' בובר, ברלין תרע"ב, עמ' רפ"ז, ספר העיטור, שער ג', הלכות מילה ח"ד; ספר הראב"י, ח"א, עמ' 360; שבולי הלקט, הלכות מילה סימן ד; אור זרוע, ח"ב, סי' ק"ז; ר"י הגוזר, כללי המילה, זכרון ברית לראשונים, תרנ"ב, עמ' 94. יש לציין כי בנוסח הברכות המופיע בהלכות מילה של הרמב"ם (פ"ג, הל' א-ג) אין הוא מזכיר את קריאת השם לנימול.

² ראו: הרב מרדכי הלפרין, "הקדמת קריאת שם היילוד אשר מילתו מתעכבת עקב מחלה", אסיא לג (תשמ"ב), עמ' 21-14.

³ זהו הסמך והמקור העיקרי המובא בסידורו של רש"י, שם (המעין בהקדמתו של ר"מ הרש"ר ע"ה, שם, עמ' 22 יראה שאפשר שהדברים הם תוספת מאוחרת שמקורה כנראה בר' אליעזר בעל הרוקח), ועיינו עוד בדבריו של ר' יעקב הגוזר בכללי המילה שם. ואולם יש לציין שבלידת יצחק, על כל פנים על פי סדר המקראות, אברהם נתן ליצחק את שמו קודם המילה (בר' כא:ג), כנראה משום ששמו של יצחק לא נבחר על ידי אביו אלא כבר ניתן לו מפי ההשגחה קודם הלידה.

⁴ המפרשים אכן התחבטו בשאלת עבריותו או מצריותו של השם. ראו להלן הערה 8.

⁵ שמות רבה (שנאן) פרשה א ד"ה א, כח וירא.

בבואנו להסביר את הדברים חשוב שנזכור מהי משמעות קריאת השם במקרא. כאמור, בזמן המקרא ניתנו שמות לילדים בעת לידתם. אם כן, לא זו בלבד שקריאת השם מעידה על הקשר בין הילד ובין מי שנותן לו את שמו, אלא הזכות לקריאת השם היא ביטוי של הורות, שייכות וקשר.⁶ כך בעניין רחל ולאה, כשדווקא הן קוראות שמות לבניהן של השפחות בלהה וזילפה (בר' ל) או השכנות במגילת רות הקוראות שם לבנה של רות (רות ד:ז). קריאת השם היא יצירת קשר בין ההורה ובין היילוד, ומי שקורא את שמו של הילד נחשב לאביו או לאמו. לפיכך היות שהתורה לא מנציחה אלא את שמו המצרי של משה, הרי כביכול היא מעניקה לבת פרעה מעמד של אם משה. ואכן התורה מציינת: "וַיְהִי לָהּ לְבָן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה" (ב:י).⁷ אם כן, מדוע הונצח שמו המצרי והנכרי של משה?

התשובה היא השם המצרי שניתן למשה.⁸ מתברר שפירושו של השם משה בשפה המצרית הוא "בני" או "ילדי".⁹ אלא שלפנינו אפוא מצב פרדוקסלי: למשה ניתן שם מצרי על ידי בת פרעה, אמו המאמצת.¹⁰ נתנית השם מלמדת על הוצאתו של משה מרשות אמו הביולוגית ואימוצו על ידי בת פרעה. אלא שמיד לאחר מכן באה התורה ודורשת מדרש בלשון הקודש של שם מצרי זה: "כִּי מִן הַמִּים קָשְׁתָהּ" (ב:י). לדעתנו, ראייה כזאת של הדברים היא קשה ואיננה חושפת את משמעות העומק של הדברים. כבר הראשונים ציינו שמדרש שם כזה הוא בעייתו ואולי על פי הנסיבות שמתאר מדרש השם ראוי היה לכנות את משה בשם "משי".¹¹ לכן נראה לי להסביר את הדברים בהיבט אחר: הביטוי "כי מן המים משיתהו" כלל אינו מדרש שם, אלא עניינו אחר לגמרי. הבה נבחן את הדברים מנקודת ראותה של הנסיכה המצרית. מה הביא אותה לעשות את המעשה הנוצז? מדוע תמשה ילד עברי מן היאור בניגוד מוחלט למצוות אביה?

כשפרעה מצווה להשליך את ילדי ישראל ליאור, הרי אין זה רק צעד שנועד להצר לישראל או להגן על מצרים. ליאור במצרים יש משמעות דתית ומעמד אלוהי, לכן השלכת ילדים אל היאור יכולה להיחשב כמעשה פולחני, כמעין הקרבת קרבן, כשם שבאור כשדים ולאחר מכן, למצער, בירושלים היו משליכים ילדים אל האש ואל בעל פעור. כמו בכל העולם העתיק גם כאן קרבן של ילד קטן נחשב משובח מקרבנות אחרים.

והנה לפתע בת פרעה רואה ילד חי ביאור! על פי השקפתה "האל היאורי" החזיר את הקרבן. הנילוס דוחה את הקרבן שהוצע לו, לכן היא מבינה שגגרת האל היא שהילד הזה לא צריך למות. הוא צריך לחיות! כשבת פרעה רואה שהנילוס החזיר את הקרבן, היא מבינה כי לא זו בלבד שגגרת אביה בטלה ומובטלת, אלא שלפניה ילד עברי שניצח את היאור העצום והגדול. לפיכך כשבת פרעה אומרת את המילים "כי מן המים משיתהו", אין היא מתכוונת לדרוש את שמו של משה ולהסביר אותו כשם שעושות רחל ולאה, למשל, במתן שמות בניהן. במילים אלה בת פרעה מסבירה את המניעים שלה להציל את הילד.

כעבור שנים יעמוד משה בשם ה' מול סבו החורג ויכריז: "בַּעֲבוּר תַּדַּע כִּי אֵין פְּמִנִי בְּכָל הָאָרֶץ" (ט:יד), ולאחר מכן: "וּלְמַעַן סַפֵּר שְׁמִי בְּכָל הָאָרֶץ" (ט:טז). יציאת מצרים וסיפור החירות הוא גם סיפורה של מלחמה רוחנית ודתית נגד עבודת האלילים הסוגדת לאיתני הטבע במקום למי שיצר אותם. מתברר שמלחמה זו ראשיתה כאן, בתיבה הצפה על הנילוס, והחייל הראשון של משה במלחמה זו הייתה בת פרעה, אמו המאמצת. בת פרעה זכתה לקרוא למשה בשם, ואת שמו המצרי בחרה התורה להנציח, כי היא הראשונה שהשכילה לראות ולהבין את המסר מאחורי ההתרחשויות, וכך היא חוברת לכל קריאות השם האחרות בתורה, למשל אצל האבות והשבטים. קריאת שם הקשורה בנסיבות ובמאורעות. מדרש השם העברי של משה אינו מצוי כאן בפרשת שמות אלא בספר ישעיהו: "וַיִּזְכֹּר יְמֵי עוֹלָם מֹשֶׁה עִמּוֹ אֵיךְ הִמְעַלְסֵם מִן הַמַּיִם אֵת רֵעֵי צִאֲנוֹ אֵיךְ הִשָּׁם בְּקִרְבּוֹ אֶת רוּחַ קְדָשׁוֹ" (סג:יא). פסוק זה מוכיח שפירושו העברי של השם משה אינו מי שנמשה מן המים אלא מי שיציל וימשה את האחרים מים השעבוד. וכדברי רבי עובדיה ספורנו על אתר: הטעם שקראתיו משה – להורות שימלט את אחרים הוא. כי אמנם מישיתיהו מן המים אחר שהיה מוטל בתוכם, וזה לא היה כי אם בגזירת עירין, כדי שימלט הוא את האחרים.

דומה שהראשונה שהיטיבה לקלוט נבואה זו הייתה בת פרעה שהבינה שקם מי שיביס את היאור הגדול המושל בכל מצרים.

הרב אורן דובדבני
המרכז ללימודי יסוד ביהדות

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

⁶ ראה לדבר אפשר להביא מן המקומות שבהם הילדים חסרי שם. בכל המקרים האלה אי ידיעת שמו של הילד מעידה שאין הוא רצוי על ידי הוריו. זהו המצב בסיפור הנשים הזונות במשפט שלמה (מל"א ג) ובסיפור אלישע והשונמית (מל"ב ד).

⁷ אמנם בגלל הקושי שבדבר היה מי שפירש (עי' חיזקוני על אתר) שהמילים "ותקרא שמו" מוסבות על יוכבד, אמו של משה, ולא על בת פרעה. לדעתי, מבנה הפסוק מקשה מאוד לפרש כך. וראה להלן, הערה 8.

⁸ שאלה זו אם שמו של משה הוא עברי או מצרי נתונה במחלוקת בין המפרשים. עיינו בדברי ראב"ע, החזקוני (שפתר את הבעיה בכך שמי שקראה את השם היא האם הביולוגית) ואברבנאל על אתר, ולסיכום הדעות ראו פירוש דעת מקרא על אתר.

⁹ במצרית עתיקה נהגה השם כ MESE או MOSE וכך נוצר דמיון מדהים אך גם ניגוד מופלא לשמו הפרטי של פרעה, לימים אויבו המר של משה שנקרא Ramesses. עיינו: John I., William H.C. Propp, *The Anchor Bible, Exodus 1-18*, NY 1999, pp. 152-153; Durham, *World Biblical Commentary*, vol. 3, Texas 1987, p. 17

¹⁰ חז"ל ראו בזה שכר שקיבלה בת פרעה והכרת הטוב כלפיה על שהצילה את חייו של משה: "ויגדל הילד ותקרא שמו משה, מכאן אתה למד שכן של גומלי חסדים, אף על פי שהרבה שמות היו לו למשה לא נקבע לו שם בכל התורה אלא כמו שקראתו בתיבה בת פרעה ואף הקב"ה לא קראהו בשם אחר" (שמות רבה (וילנא) פרשה א אות כו).

¹¹ עיינו בדברי ראב"ע על אתר שנדחק להסביר מדוע אין זה כך. עצם העובדה כי הוא נדרש בכלל לעניין מעידה לדעתי על הקושי שבדבר.

